

Przewodnik po Mapie Odpowiedzialności

Spotkanie z odpowiedzialnością

Słowo „odpowiedzialność” wypowiadamy i słyszymy codziennie wielokrotnie, ale czy kiedykolwiek zastanawialiśmy się, jak złożone jest to pojęcie? Odpowiedzialność, niczym pajęczyna, przeplata się z wieloma innymi pojęciami – wolnością, wyborem, celem, niepewnością. Gdy próbujemy zgłębić znaczenie jednego z nich, pojawiają się również inne, odkrywając nowe konteksty i pomagając jeszcze lepiej zrozumieć główny cel naszego poznania – odpowiedzialność.

Odpowiedzialność, choć często niezauważalna i trudna do zdefiniowania, jest szczególnie odczuwalna, gdy się nią – a właściwie tym, że jest konieczna – rzuca niczym „gorącym ziemniakiem”. Gdy tylko pojawia się sytuacja, w której w centrum uwagi znajduje się kwestia odpowiedzialności, rodzice kierują wzrok na nauczycieli, zaś nauczyciele na rodziców. To wy musicie nauczyć moje dziecko odpowiedzialności – mówi mama, której syn, uczeń pierwszej klasy, został upomniany za niewłaściwe zachowanie w szkole. Nie odrabiając zadań domowych, postąpiliście nieodpowiedzialnie – mówi uczniom nauczyciel.

Ale przecież nie przypomnieliście nam, że musimy rozwiązać te zadania – odpowiadają uczniowie. Z perspektywy nauczycieli wygląda na to, że dziecko wychowuje się w rodzinie, w której wpaja się poczucie odpowiedzialności, natomiast z perspektywy rodziców – dziecko spędza w szkole co najmniej sześć godzin, czy to za mało, by nauczyć się nie tylko czytać i liczyć, lecz także być odpowiedzialnym?

Odpowiedzialność dla każdego z nas może być wyzwaniem, darem, a czasem nawet stanowić źródło problemów, jeśli w kontaktach i działaniach z innymi ludźmi rozumiemy ją inaczej. Ten temat, zarówno jako wyzwanie, jak i jako przedmiot troski, dotyczy nas wszystkich – poszukujących, uczących się i nauczających innych.

Dlatego tworzymy i wspólnie z wami badamy niniejszą mapę odpowiedzialności. Jej współautorem jest prof. dr Naglis Kardelis, wybitny litewski filozof, filolog, językoznawca i tłumacz. Jest on profesorem na Uniwersytecie Wileńskim oraz przewodniczącym Rady Naukowej w Litewskim Instytucie Badań Kultury. Specjalizuje się m.in. w filozofii starożytnej Grecji oraz relacjach między kulturą, nauką i moralnością. W lipcu 2026 roku został odznaczony Krzyżem Rycerskim Orderu Wielkiego Księcia Litewskiego Giedymina za zasługi dla litewskiej filozofii.

Punkt wyjścia do pogłębionej refleksji nad odpowiedzialnością

Mapa odpowiedzialności, którą macie przed sobą, nie jest zbiorem „poprawnych odpowiedzi” ani instrukcją, jak należy postępować. Jest raczej wskazówką i punktem wyjścia do refleksji nad odpowiedzialnością – ma pomóc w stawianiu pytań, dostrzeganiu istniejących napięć i samodzielnemu poszukiwaniu odpowiedzi.

Mapa opiera się na zasadzie skojarzeń: odpowiedzialność rozumiana jest tu jako żywe, wielowymiarowe doświadczenie, które pojawia się w różnych sytuacjach i dla konkretnej osoby ma swoje własne znaczenie – w zależności od jej doświadczeń i sposobu postrzegania świata.

Dlatego mapa ta nie ma na celu stanowić kompletnego ani zamkniętego źródła wiedzy – i z zasady nie może nim być. Nie dlatego, że czegoś w niej brakuje lub „nie została dopracowana do końca”, ale dlatego, że temat odpowiedzialności nie mieści się w zamkniętym, raz na zawsze ustalonym schemacie.

Zachęcamy do traktowania niniejszej mapy jako narzędzia do pogłębionej refleksji. Działa ona podobnie jak buddyjska mandala: nie liczy się jej „gotowa treść”, ale sam proces obserwacji i refleksji, który ona aktywuje. Przedstawione tu wskazówki i punkty odniesienia pomagają rozpocząć dialog z samym sobą i z innymi, ale nie stanowią ostatecznej odpowiedzi.

Istotnym przesłaniem tej mapy jest również to, że refleksja nad odpowiedzialnością rozgrywa się pomiędzy ładem a chaosem, pomiędzy wiedzą a niewiedzą. Przyjmujemy, że język, pojęcia czy schematy nie zawsze są w stanie precyzyjnie opisać złożoną rzeczywistość, dlatego w niektórych miejscach nie da się uniknąć pewnej dozy niedookreśloności czy też ogólnikowości.

Niemniej jednak niniejsza mapa opiera się na założeniu, że rzeczywistość podlega poznaniu i warto dążyć do jej zrozumienia – ponieważ właśnie to nadaje kierunek i sens naszym działaniom.

Zdajemy sobie sprawę, że przedstawiona Państwu Mapa Odpowiedzialności, ujęta w dwuwymiarowej płaszczyźnie, nieuchronnie stanowi uproszczenie jakże złożonej rzeczywistości. Odpowiedzialność nie poddaje się bowiem jednoznaczному przedstawieniu. Nie oznacza to jednak, że zaprezentowany tutaj schemat jest całkowicie bezużyteczny: przecież rzeczywistość podlega poznaniu, a mapa ta właśnie pomaga lepiej się w niej odnaleźć.

W kontekstach mapy zamieszczono krótkie teksty (aforyzmy, fragmenty utworów literackich), a także konteksty wizualne i dźwiękowe: obrazy, fotografie, nagrania wideo i audio.

Ich zadaniem nie jest jednak narzucenie konkretnego sposobu prowadzenia refleksji, a raczej stanie się źródłem inspiracji i wskazywanie możliwych kierunków do dalszego zgłębiania podejmowanych kwestii: umożliwiają one skupienie, zabawę i swobodne odkrywanie, działają jak przysłowiowa iskra, nie zaś jak gotowy schemat postępowania, pomagają zainicjować dyskusję zamiast zamykać temat jednym „słusznym” stwierdzeniem.

Co więcej, niniejsza mapa jest częścią większego procesu: można ją uzupełniać, modyfikować i udoskonalać. Zachęca ona nie do „przyswojenia treści”, ale do wniesienia w nią własnego wkładu – poprzez stawianie pytań, zgłaszanie uwag, dzielenie się własnymi doświadczeniami i spostrzeżeniami. W ten sposób sama praca z mapą staje się niejako praktyką odpowiedzialności: nie biernym podążaniem za wskazówkami, ale aktywnym, świadomym uczestnictwem.

Filozoficzne podstawy Mapy Odpowiedzialności

Leżące u podstaw tej mapy rozumienie odpowiedzialności wykracza poza pojęcia obowiązku, posłuszeństwa i ponoszenia konsekwencji za własne czyny.

Odpowiedzialność rozumiana jest tutaj jako świadome i dobrowolne zobowiązanie, zakorzenione w przekonaniu, że rzeczywistość jest uporządkowana, że istnieje zasadnicza różnica między dobrem a złem oraz że nasze działania mają rzeczywiste konsekwencje. Jest to zatem kierowanie się ku dobru – nie tylko własnemu, lecz także innych osób, społeczności, całej ludzkości, a nawet całego świata istot żywych. Oznacza to, że odpowiedzialność nie jest narzucona z zewnątrz; wynika ona z wewnętrznego przekonania, że żyjemy w rzeczywistym, uporządkowanym i kierującym się wartościami moralnymi świecie.

Podjęcie to jest nierozdzielnie związane z szerszym systemem filozoficznym, na którym opiera się niniejsza mapa. Jej podstawą jest integralna architektura filozoficzna, która łączy kwestie istnienia, wiedzy, etyki i działania. Ten model filozoficzny stawia następujące pytania: w jakiej rzeczywistości żyjemy? Jak ją poznajemy? Co w jej obrębie jest uważane za dobro? Jak powinniśmy postępować? Odpowiedzialność nie ogranicza się tu wyłącznie do zachowania – obejmuje ona również to, jak postrzegamy rzeczywistość, jak podejmujemy decyzje i jak uczestniczymy w tworzeniu naszych osobistych oraz społecznych światów. Mapa odpowiedzialności opiera się na syntezie filozofii klasycznej, etyki cnót, egzystencjalizmu i fenomenologii.

Podstawą mapy jest filozofia klasyczna, której głównym nurtem jest tradycja **arystotelesowsko-tomistyczna oraz etyka cnót**. Klasyczne rozumienie, że rzeczywistość jest obiektywna, uporządkowana i podlegająca poznaniu, stoi u podstaw całej logiki niniejszej mapy. W etyce cnót odpowiedzialność rozumiana jest nie jako przestrzeganie zasad, ale jako kształtowanie charakteru i budowanie trwałych postaw na rzecz dobra. Ta klasyczna perspektywa stanowi również podstawę zaangażowania mapy w istnienie obiektywnej prawdy oraz w to, co można by określić jako poczucie „trwałości” lub „oporu” wobec rzeczywistości.

Niemniej jednak poleganie wyłącznie na filozofii klasycznej byłoby zbyt jednostronne – silnie podkreśla ona obiektywne struktury rzeczywistości, ale niewystarczająco kładzie nacisk na podmiot: człowieka, który czegoś doświadcza i działa. Z tego powodu ważne jest, aby uwzględnić w naszych rozważaniach również **filozofię współczesną, zwłaszcza tradycję egzystencjalną i fenomenologiczną**. Od czasów René Descartes’a, który jako pierwszy zwrócił uwagę na podmiot jako centrum rozumowania, w filozofii mocno zakorzenił się wymiar subiektywności.

Inni myśliciele rozwijają tę myśl: na pierwszy plan wysuwają się życiowe doświadczenia, ulotność oraz kwestia tego, co dla człowieka oznacza istnienie oraz wzięcie odpowiedzialności za własne życie. Myślenie egzystencjalne poddaje refleksji istotę ludzką w kontekście napięcia między obiektywnością a subiektywnością – od subiektywnego doświadczenia jako punktu wyjścia zmierza w kierunku obiektywnego poznania rzeczywistości.

Z egzystencjalizmu wywodzi się zatem nacisk na znaczenie wolności człowieka i nieuchronności wyboru – każdy człowiek musi wziąć odpowiedzialność za swoje życie i nie jest w stanie uciec od tego obowiązku. Z fenomenologii wywodzi się zaś nacisk na znaczenie życiowych doświadczeń oraz sposób, w jaki ludzie postrzegają i interpretują rzeczywistość przez pryzmat swoich wewnętrznych przeżyć.

Nasza Mapa przywiązuje dużą wagę do **znaczenia obiektywnej rzeczywistości i istnienia prawdy**, świadomie pozycjonując się pomiędzy dwiema skrajnościami: nihilizmem, całkowicie zaprzeczającym pojęciu sensu i prawdy, oraz dogmatyzmem, uznającym prawdę za coś stałego, w pełni poznanego i bezdyskusyjnego.

Podsumowując, zgodnie z tym zintegrowanym podejściem odpowiedzialność należy rozpatrywać na styku obiektywności i subiektywności. Z jednej strony opiera się ona na realnej, ustrukturyzowanej rzeczywistości, która stawia przed jednostką pewne wymagania. Z drugiej strony jest ona nierozzerwalnie związana ze zdolnością jednostki do świadomego postrzegania samej siebie, dokonywania wyborów i nadawania sensu wydarzeniom i działaniom. Struktura niniejszej Mapy opiera się zatem nie na tradycyjnym przeciwstawieniu sobie obiektywności i subiektywności, ale na tym, jak zmienia się relacja człowieka z rzeczywistością ontologiczną – od spontanicznej reakcji na rzeczywiste wydarzenia po krytyczną analizę i świadome pojmowanie jej w ujęciu koncepcyjnym.

Na Mapie przedstawiono różne sposoby relacji człowieka z rzeczywistością ontologiczną: niektóre pojęcia odnoszą się do samej rzeczywistości, inne – do relacji człowieka z rzeczywistością ontologiczną, która przejawia się w spontanicznych reakcjach, codziennych przeżyciach lub poddanych krytycznej refleksji sposobach rozumienia – od konkretnego doświadczenia po poziom refleksji i uogólnienia.

Myślenie egzystencjalne umożliwia w skazanie istotnych różnic – takich jak różnica między codzienną rutyną a momentami przepełnionymi sensem lub między czasem chronologicznym (chronos) a czasem doświadczanym, pełnym sensu (kairos), pozwalając w ten sposób zrozumieć, w jaki sposób odpowiedzialność jest doświadczana i realizowana w życiu człowieka.

Podwójny fundament Mapy
Odpowiedzialności można metaforycznie porównać do katamaranu z dwoma kadłubami. Pierwszy, większy kadłub stanowi filozofia klasyczna, zapewniająca głębię ontologiczną – tj. związaną z kwestią natury bytu – kierunek etyczny oraz wierność obiektywnej prawdzie. Drugi, choć mniejszy, ale równie istotny kadłub tworzą perspektywy myślenia egzystencjalnego i fenomenologicznego, które rzucają światło na pojęcia subiektywności, autentyczności oraz życiowego doświadczenia danej jednostki. Bez tego drugiego kadłubu przedstawiona Państwu Mapa nie byłaby w stanie w pełni zobrazować tego, w jaki sposób współcześni ludzie – zwłaszcza młodzież – zderzają się z rzeczywistością i jak ją interpretują.

Jak poruszać się po Mapie Odpowiedzialności?

Zjawisko odpowiedzialności można rozpatrywać w kontekście czterech obszarów: istnienia, życia codziennego, poznania i etyki.

Istnienie

Odpowiedzialność jest zakorzeniona w naszym istnieniu i rzeczywistości, w której funkcjonujemy jako jednostki.

Istnienie odpowiada na podstawowe pytanie: jaki rodzaj odpowiedzialności istnieje w naszym świecie? Z egzystencjalno-fenomenologicznego punktu widzenia człowiek żyje w świecie pełnym znaczeń, któremu towarzyszą wolność, określone ograniczenia oraz przeżywane doświadczenia. Odpowiedzialność powstaje właśnie w tym punkcie, ponieważ człowiek jest poddany warunkom, których nie wybrał, ale na które musi reagować. Tak więc istnienie określa ontologiczną i doświadczeniową podstawę odpowiedzialności.

Etyka

Odpowiedzialność opiera się na wartościach. W ten sposób kształtujemy swój moralny charakter.

Etyka, zakorzeniona w filozofii moralności, rozstrzyga kwestię tego, co należy robić i jakim człowiekiem należy się stać. W tym ujęciu odpowiedzialność nie ogranicza się do przestrzegania zasad, ale jest ściśle związana z kształtowaniem charakteru i praktyczną mądrością. Obejmuje ona kultywowanie cnót, pozwalających właściwie reagować na konkretne sytuacje, a także branie odpowiedzialności za własną wolność i dokonywane wybory. Etyczne postępowanie jest zawsze konkretne i indywidualne, jednak istotny pozostaje również wymiar normatywny – jak powiedziałby Kant, zachowanie powinno opierać się na uogólnionej zasadzie.

Poznanie

Odpowiedzialność pojawia się, gdy interpretujemy świat i staramy się go zrozumieć.

Rzeczywistość podlega poznaniu. Poznanie wiąże się z tym, w jaki sposób jednostki zaczynają sobie uświadamiać, za co są odpowiedzialne. Zgodnie z epistemologią i filozofią umysłu należy podkreślić, że odpowiedzialność zależy od interpretacji, świadomości i poznania. Jednostki nie mają do czynienia z odpowiedzialnością w jej czysto obiektywnej formie; raczej postrzegają i interpretują różne sytuacje poprzez własne struktury poznawcze, świadomość i zrozumienie. Innymi słowy, o odpowiedzialności decyduje wiedza i może ona być kształtowana (lub zniekształcana) w zależności od tego, jak postrzegana jest rzeczywistość. Skrajność poznawcza – dogmatyzm: przekonanie, że rzeczywistość została poznana w całości. Skrajność niepoznania – rezygnacja lub przekonanie, że rzeczywistości w zasadzie nie da się poznać. Pomędzy tymi skrajnościami mieści się transcendentalne i racjonalne poznanie rzeczywistości.

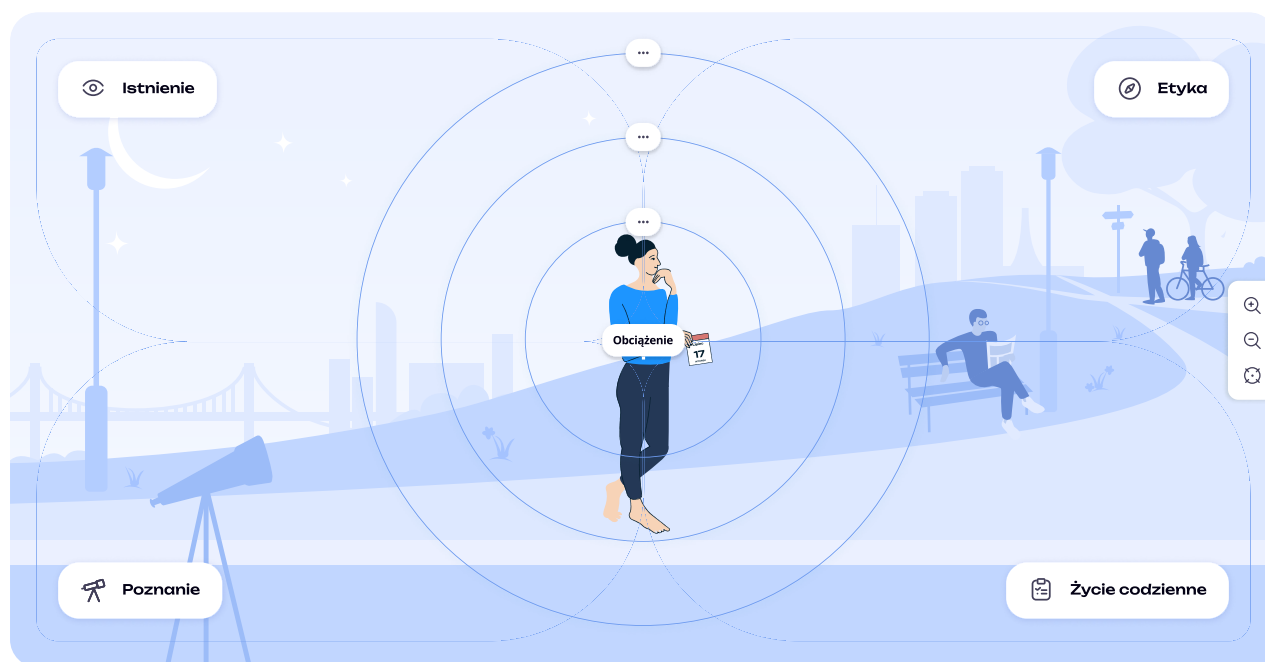
Życie codzienne

Odpowiedzialność realizuje się poprzez działanie, a na rzeczywistość praktyczną oddziałujemy między innymi w systemach społecznych.

Życie codzienne, czyli rzeczywistość praktyczna, rozszerza zakres odpowiedzialności na świat społeczny i instytucjonalny. W oparciu o filozofię społeczną i polityczną zastanawiamy się tutaj, w jaki sposób odpowiedzialność zostaje ustrukturyzowana, rozdzielona i realizowana w konkretnych systemach. Odpowiedzialność nie ma charakteru wyłącznie indywidualnego – jest zakorzeniona w rolach, normach i instytucjach, które kształtują i ograniczają działania człowieka.

Pierwszy podział to: istnienie – codzienność. Codzienność to sfera związana z konkretną osobą, jej życie codzienne, osobiste doświadczenia i poczucie człowieczeństwa. Istnienie to coś, co jest uniwersalne, trwałe, niezależne od konkretnej osoby i uogólnione; to, co wykracza poza codzienność, łączy ludzi i należy do dziedziny ontologii.

Drugi podział istnieje na linii: człowiek – istnienie, człowiek – poznanie, człowiek – etyka. Estetyka nie została wyodrębniona jako odrębna dziedzina, jednak może znajdować swoje odzwierciedlenie w innych dziedzinach.

Człowiek w centrum Mapy

W centrum mapy znajduje się człowiek, który na co dzień zmierza się z „brutalną”, obiektywną rzeczywistością ontologiczną – na przykład z doświadczeniem niedostatku, ograniczeń lub bezbronności. W tym punkcie rzeczywistość ontologiczna ujawnia się z całą swoją intensywnością, a reakcja człowieka na nią jest spontaniczna, bezpośrednia i subiektywna. Dlatego w punkcie centralnym krzyżują się najbardziej bezpośredni wpływ rzeczywistości i najsilniejsze subiektywne doświadczenie: rzeczywistość nie jest tu jeszcze przedmiotem refleksji, a relacja z nią nieuchronnie pozostaje osobista i związana z konkretną sytuacją.

Podstawową różnicą, pomagającą poruszać się po niniejszej Mapie, jest różnica między codzienną spontaniczną reakcją a krytyczną refleksją: konkretne pojęcia związane ze spontanicznością – wraz z postacią człowieka – skupiają się w samym centrum, a im dalej od niego na zewnątrz, tym bardziej abstrakcyjne są pojęcia, wyrażające coraz wyższy stopień uświadomienia sobie ontologicznej rzeczywistości.

W miarę oddalania się od centrum zmienia się nie tyle intensywność obiektywności czy subiektywności, co raczej ich charakter. Rzeczywistość ontologiczna i subiektywność nie znikają, jednak spontaniczna reakcja stopniowo ustępuje miejsca wewnętrznej świadomości, refleksji i głębokim przemyśleniom. Zewnętrzne kręgi oznaczają coraz wyższy stopień postrzegania rzeczywistości ontologicznej – przejście od doświadczenia do zrozumienia, od konkretnego do abstrakcji, od indywidualnej reakcji do bardziej uniwersalnych struktur znaczeniowych.

Dlatego w zewnętrznych kręgach nie znajdujemy już obiektywności jako takiej, ale obiektywność, która została już uświadomiona i poddana refleksji pojęciowej.

Tutaj relacja człowieka z rzeczywistością przybiera charakter refleksji: to, co w centrum było przeżywane, tutaj zostaje nazwane, przemyślane i powiązane z bardziej ogólnymi strukturami znaczeniowymi.

Tak więc struktura Mapy przedstawia nie przejście od subiektywności do obiektywności, ale przejście od spontanicznej relacji z rzeczywistością do refleksyjnego, pojęciowo uogólnionego zrozumienia jej.

Na Mapie Odpowiedzialności kręgi są umownie rozumiane jako stopnie „bliskości” wobec ludzkiego doświadczenia: im bardziej pojęcia są abstrakcyjne lub związane ze spontanicznie przeżywaną rzeczywistością (np. strach lub odwaga), tym są bliżej wewnętrznego kręgu, a im bardziej są związane z uświadomionym lub refleksyjnym doświadczeniem (np. ryzyko lub ostrożność), tym bardziej mogą przesuwać się w stronę zewnętrzną. Podobnie pojęcia są porządkowane według związku z etyką (poprzez relację z drugą osobą) lub ontologią (np. potencjalność jako „możliwość istnienia”).

Jedną ze specyficznych cech mapy odpowiedzialności jest to, że zawarte w niej pojęcia określają różne kwestie: jedne – to, co istnieje w samej rzeczywistości ontologicznej, inne – spontaniczne reakcje człowieka na nią lub próby jej pojmowania za pomocą abstrakcyjnych pojęć i uogólnień. Innymi słowy, na Mapie tej znajdują się zarówno pojęcia konkretne, jak i abstrakcyjne – zarówno te odnoszące się do samej rzeczywistości ontologicznej, jak i te odnoszące się do ludzkiego stosunku do niej (zarówno spontanicznego, jak i świadomego oraz poddanego krytycznej refleksji).

Istotnym szczegółem jest to, że podział na kręgi opiera się na dwóch różnych zasadach – na rozróżnieniu między subiektywnością a obiektywnością oraz na rozróżnieniu między spontaniczną reakcją a krytyczną refleksją. Dlatego też dana koncepcja, przypisana do konkretnego kręgu zgodnie z jedną zasadą, nie zawsze odpowiada takiemu samemu kręgowi zgodnie z drugą zasadą – choć możliwe są również zbieżności. Pojęcia na Mapie są przypisane do konkretnych segmentów, jednak mogą one mieć charakter wielopłaszczyznowy – obejmować kilka segmentów lub kręgów jednocześnie.

Często mogą one mieć charakter wielopłaszczyznowy, należeć do kilku segmentów i obejmować różne obszary (np. wolność). Takie pojęcia jak wybór, sprawczość czy granice mogą obejmować kilka kręgów jednocześnie – są one niejako wielozakresowe. Czasami pojęcia mogą wydawać się dychotomiczne: ta cecha pomaga w odkryciu znaczenia danego pojęcia, ale może również je zawęzić do tego stopnia, że staje się ono mało przydatne.

Konteksty

Ludzkie, arcyludzkie

Fryderyk Nietzsche

„572. Pochodzenie odwagi. –
Zwyczajny człowiek jest odważny i
nieustraszony jak bohater: kiedy nie
widzi niebezpieczeństwa, nie ma oczu
na nie. Odwrotnie: bohater posiada
jedyne miejsce, gdzie go dosięgnąć
można na plecach, więc tam, gdzie nie
ma oczu.”

Odwaga

How to Make Hard Choices (Jak dokonywać trudnych wyborów)

Ruth Chang

Wybór

„Joanna d'Arc“

John Everett Millais, 1865

Odwaga

Działanie

Konteksty związane ze sztuką przedstawia litewski nauczyciel i publicysta Donatas Puslys

Często takie pojęcia jak „wolność”, „odpowiedzialność”, „odwaga” czy „niedobór” mogą brzmieć abstrakcyjnie, jakby były oderwane od naszej codzienności. Dlatego też należy je osadzić w pewnych realiach. Z pomocą przychodzą tu literatura, malarstwo, fotografia i inne dzieła sztuki, w których twórcy rozważają znaczenie tych pojęć w historii i współczesności, a także wyznaczają kierunki na przyszłość.

Mamy nadzieję, że niniejsza Mapa pomoże nie tylko poddać refleksji pewne pojęcia filozoficzne i ich rolę w naszym życiu, ale jednocześnie zachęci do spojrzenia na literaturę, sztukę i fotografię z innej perspektywy, przybliżając te dzieła do rozważań nad kwestiami, które są dla nas dzisiaj istotne. W ten sposób dzieła te, poprzez rozważania filozoficzne i dialog z twórcami, mogą stać się częścią naszej samoświadomości i tożsamości.

Pisarz Italo Calvino stwierdził kiedyś, że klasyką nazywamy te dzieła, do których ciągle powracamy i czytamy je na nowo. Jednak czytamy te dzieła, będąc już innymi ludźmi – bardziej dojrzałymi, z bogatszym doświadczeniem życiowym, posiadającymi większą wiedzę. Dlatego za każdym razem dzieła te brzmią inaczej, poruszają coraz to inne kwestie.

Niniejsza mapa pojęć i przedstawione w niej konteksty artystyczne zachęcają również do ciągłego powracania do dzieł, które przetrwały próbę czasu i w różnych epokach nie tracą swojej aktualności.

Wreszcie, przedstawiona tutaj lista dzieł nie jest bynajmniej wyczerpująca. Wręcz przeciwnie, zapraszamy Państwa do poszerzania listy dostępnych źródeł poprzez dodawanie do niej dzieł, które wydają się Państwu najcenniejsze, ponieważ ujawniają dodatkowe aspekty omawianego tematu lub po prostu odzwierciedlają najbardziej palące pytania Państwa odbiorców.